

Voorwoord

Honderd jaar geleden, op 16 april 1923, werd in Amersfoort de Calvinistische Juristen Vereniging (CJV) opgericht. De vereniging, die voortkwam uit een studiekekring van VU-studenten onder leiding van professor Anne Anema, stelde zich ten doel om ‘te komen tot een zoo groot mogelijke overeenstemming tusschen de juristen van calvinistische levensbeschouwing ten aanzien van de uitwerking en praktische toepassing der calvinistische, gereformeerde grondbeginselen.’ Daartoe kwam de CJV (sinds 1997 als Christen Juristen Vereniging) jaarlijks bijeen, aanvankelijk op de woensdag voor Hemelvaartsdag, later op een vrijdag in het voorjaar, om een referaat (preadvies) over een juridisch onderwerp te bespreken.¹

Die traditie heeft inmiddels een boeiende verzameling van bijna honderd preadviezen opgeleverd. Deze preadviezen geven gezamenlijk een rijk en gevarieerd beeld van de maatschappelijke thema’s en juridische vraagstukken waarover de leden van de CJV zich gezamenlijk bogen in de afgelopen eeuw. Zij geven ook een treffend beeld van de tijd waarin zij zijn geschreven. Aanvankelijk een tijd met een sterke, calvinistische zuil, later een tijd waarin het accent langzaamaan verschoof naar een algemener christelijker perspectief (en zelfs verder dan dat).

Ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan van de CJV verscheen van de hand van P. Borst en A. Schenkeveld (die reeds bij de oprichting van de vereniging in 1923 was betrokken) de uitgave *Vijftig jaren calvinistische juristen vereniging (1923-1973), geïllustreerd door citaten uit 47 referaten*. De opstellers van deze uitgave beoogden geen wetenschappelijke analyse van deze referaten (preadviezen) te geven, maar enkel iets van het veelkleurige werk, dat in de eerste vijftig jaren van de CJV werd verricht, bij de leden in herinnering te roepen.²

Voortbouwend op deze uitgave van vijftig jaar geleden is besloten om ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de CJV wederom te putten uit dit veelkleurige werk van de afgelopen eeuw. De insteek is ditmaal echter anders. Deze lustrumuitgave beoogt de ‘klassieke’ preadviezen juist vanuit hedendaags perspectief te belichten. Hoe is de (rechts)ontwikkeling geweest ten aanzien van het onderwerp dat in het preadvies centraal staat? Hoe zou anno 2023 naar de betreffende thematiek worden gekeken? Welke kwesties of invalshoeken zouden nu centraal staan en heeft het preadvies in dat verband nog waarde?

-
1. Zie uitgebreider over de geschiedenis van de CJV: A. Schenkeveld, ‘Ontstaan en 40-jarig bestaan van de Calvinistische Juristenvereniging’, 1963, en A. Soeteman, ‘A. Anema: fascisme, internationaal recht en de Calvinistische Juristen Vereniging’, in: J. de Bruijn, S. Faber & A. Soeteman (red.), *Ridders van het Recht: De juridische faculteit van de Vrije Universiteit, 1880-2010*, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker 2015, p. 129-132.
 2. P. Borst & A. Schenkeveld, *Vijftig jaren calvinistische juristen vereniging (1923-1973), geïllustreerd door citaten uit 47 referaten*, 1973, p. 5.

Het bestuur van de CJV heeft verschillende personen gevraagd een dergelijke actuele recensie van een CJV-preadvies te verzorgen.³ Gezamenlijk geven die recensies een zeer divers beeld van de preadviezen die zijn verschenen en van hun relevantie anno 2023. Wij bedanken alle recensenten voor hun bereidheid om een CJV-preadvies ter hand te nemen en te reflecteren op de hedendaagse betekenis hiervan. Bijzondere dank gaat uit naar Pim Oosterhuis, die een overkoepelende bijdrage heeft geschreven waarin hij algemene lijnen trekt door honderd jaar CJV-preadviezen. Zijn bijdrage biedt een uitstekend kader waarmee de gerecenseerde (en andere) preadviezen kunnen worden geplaatst binnen hun tijd. Tot slot bedanken wij ook Uitgeverij Paris voor haar medewerking aan deze lustrumuitgave en aan de uitgave van CJV-preadviezen de afgelopen jaren.

Jan Gooijer, Teunis van Kooten en Johan Wolswinkel

3. Een van de 'recensies', namelijk over beginselgedreven belastingheffing, betreft niet een CJV-preadvies zelf, maar houdt wel hiermee verband.

Honderd jaren Calvinistische/Christen Juristen Vereniging (1923-2023)

Mr. dr. J. (Pim) Oosterhuis*

‘De bedoeling toch der Vereeniging is: te komen tot een zoo groot mogelijke overeenstemming tusschen de juristen van calvinistische levensbeschouwing ten aanzien van de uitwerking en praktische toepassing der calvinistische, gereformeerde grondbeginselen. Daartoe werd nodig geacht een sfeer van onderling vertrouwen ten opzichte dier beginselen.’¹

‘De Christen Juristen Vereniging wil rechtsvragen in samenhang plaatsen met morele reflectie en met aandacht voor de betekenis van ideële “voorvragen”. Bestuursrechtelijk interveniëren, arbeidsrechtelijke waarborgen in het Burgerlijk Wetboek, strafrechtelijke regels op medisch-ethisch gebied, sociaal zekerheidsrecht; het heeft alles van doen met normatieve visies op staat en maatschappij. De CJV plaatst deze reflectie in het perspectief van christelijk-sociale inspiratie.’²

1 Inleiding

Honderd jaar geleden werd tot oprichting van de Calvinistische Juristen Vereniging besloten. Onder leiding van professor Anne Anema (1872-1966) werd gekozen voor een nadrukkelijk calvinistische signatuur, niet een algemeen christelijke. Het ging om de doorwerking van calvinistische beginselen in de juridische praktijk.³ Honderd jaar later afficheert de Christen – sinds 1997 – Juristen Vereniging zich als een plaats waar het gaat om de doordenking van de normatieve geladenheid van het recht. Die reflectie is – vanzelfsprekend – christelijk-sociaal geïnspireerd. Niettemin, van het kordate calvinisme van Anema in 1923 naar de morele reflectie van een oecumenisch-christen jurist in 2023, dat lijkt nogal een verandering. En dat roept als vanzelf een aantal vragen op: wat kenmerkt dan de doorwerking van calvinistische beginselen in de juridische praktijk? Waarin verschilt die benadering van de normatieve doordenking van het recht van een eeuw later? En wanneer heeft een eventuele omslag van calvinistisch naar christelijk-beschouwend plaatsgevonden? En hoe onderscheidend is die doordenking van de normatieve geladenheid van het recht? In deze bijdrage wil ik die verandering in grote lijnen schetsen en daarbij de zojuist gestelde vragen beantwoorden. De preadviezen die de afgelopen

* Mr. dr. J. (Pim) Oosterhuis werkt als universitair docent Grondslagen van het Recht aan de Universiteit Maastricht.

1. Verslag ledenvergadering van 16 april 1923 te Amersfoort, Archief Calvinistische Juristen Vereniging, nr. 715, doos nr. 1. Geciteerd door A. Soeteman, ‘A. Anema: fascisme, internationaal recht en de Calvinistische Juristen Vereniging’, in: J. de Bruijn, S. Faber & A. Soeteman, *Ridders van het Recht: De juridische faculteit van de Vrije Universiteit, 1880-2010*, Amsterdam: Prometheus/Bert Bakker 2015, p. 123-132, hier p. 132, voetnoot 27.
2. Website CJV, christenjuristen.nl, laatst bezocht op 24 juli 2023.
3. Soeteman 2015 (Anema), p. 132, voetnoot 27.

honderd jaar zijn gegeven heb ik als uitgangspunt genomen om deze vragen te beantwoorden.⁴

2 **1922-1959: uitwerking en praktische toepassing van calvinistische beginselen**⁵

2.1 **Ten dienste van de gereformeerde zuil: VU, ARP, Protestantsch-Christelijk Werkgeversverbond en CNV**

De eerste decennia hadden de preadviezen van de CJV een hoog VU-gehalte, qua methode – waarover zo meer –, maar ook qua persoon. Van de 33 adviseurs tot en met 1959 hadden er slechts vier niet aan de VU gestudeerd:⁶ Lubbertus Willem Gerrit Scholten (1898-1969),⁷ Jan Donner (1891-1981)⁸ en Egbertus Johannes Beumer (1878-1946)⁹ waren aan de Universiteit Utrecht afgestudeerd, terwijl Hendrikus Colijn (1869-1944)¹⁰ geen universitaire opleiding had genoten. Maar deze vier waren wel deels actief binnen de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) ten tijde van hun preadvies. De band met de politiek blijkt stevig in deze periode. Naast Scholten, Donner, Beumer en Colijn, waren nog zes andere preadviseurs gelieerd aan de ARP: Herman Dooyeweerd (1894-1977)¹¹ en J.W. Noteboom (1893-1974)¹² als (adjunct-)directeur Abraham Kuyper Stichting; Victor Henri Rutgers (1877-1945),¹³ Jacob Adriaan de Wilde (1879-1956),¹⁴ Jan Albertus Hendrik Johan Sieuwert Bruins Slot (1906-1972)¹⁵ en Wiert Pauwel Berghuis (1911-1989) als lid van de Tweede Kamer.¹⁶ Naast de politiek was ook de rechterlijke macht, de advocatuur en het maatschappelijk middenveld, zoals de CNV en het Protestantsch-Christelijk Werkgeversverbond, vertegenwoordigd onder de preadviseurs in de eerste drie decennia. Tot aan 1956 waren uiteindelijk zelfs maar drie van alle adviseurs hoogleraar aan de VU bij het

4. Vanzelfsprekend schets ik deze ontwikkeling: voor een grondiger kennisname van de preadviezen verwijs ik graag naar de recensies van een aantal preadviezen in deze bundel. En natuurlijk naar de preadviezen zelf, die mij digitaal ter beschikking werden gesteld door het bestuur van de CJV. Deze preadviezen zijn online beschikbaar via de website van de CJV.
5. Deze periode komt – toevalligerwijs – overeen met de eerste in het overzicht van de preadviezen op de website van de CJV (christenjuristen.nl/preadvies/).
6. Tot aan 1959 zijn 37 preadviezen uitgebracht. Sommige auteurs hebben meerdere preadviezen gegeven: Rutgers 3; Bruins Slot 2; Scholten 2; A.M. Donner 2. Tot 1956 valt aan de hand van M.J. Aalders & P.F. Dillingh, *Database VU-Studenten 1880-1940* (gereviseerd), (geheugenvandevu.nl/dossiers/database-studenten-1880-1940) eenvoudig na te gaan welke preadviseurs rechten hadden gestudeerd aan de VU; ook preadviseurs van na 1956 komen in de database voor, maar sporadisch. Anne Anema was overigens overgestapt naar de Universiteit van Amsterdam en daar afgestudeerd. Van J.J. de Jong (1957), Gerh. Verburg (1958) en H.J. Zweers (1959) heb ik niet kunnen nagaan of ze aan de VU hebben gestudeerd.
7. *Overheid en conscientiebezwaren*, 1931; *Het beginsel der vrijheidsrechten*, 1937.
8. *Rechtsbescherming tegen de Overheid*, 1934.
9. *Strafrechtsvragen*, 1938.
10. *Hoofdlijnen onzer koloniale politiek*, 1932. In 1930 had Colijn een eredoctoraat van de VU ontvangen.
11. *Calvinisme en Natuurrecht*, 1925.
12. *Overheid en Godslastering*, 1930.
13. *Beginselen van Huwelijkswetgeving*, 1928. Als hoogleraar aan de VU: *Toetsingsrecht?*, 1941; *Nulla poena sine lege*, 1943.
14. *Annexatie van gemeenten*, 1933.
15. *Een Europese Federatie*, 1950. Eerder, als burgemeester: *Staat en Partijwezen*, 1935. Zie uitgebreid over het preadvies *Een Europese Federatie*, J.W. Sap in deze bundel.
16. In de eerste tien jaar zijn zelfs maar liefst de helft van de preadviezen direct of indirect van ARP-huize: 1925 (Dooyeweerd), 1928 (Rutgers), 1930 (Noteboom), 1932 (Colijn) en 1933 (De Wilde).

geven van hun preadvies: Anema (1926), Rutgers (1941, 1943) en Andreas Matthias Donner (1918-1992) (1946, 1955). Binnen de CJV stond er bij de ‘uitwerking en praktische toepassing der calvinistische, gereformeerde grondbeginselen’, dus wel degelijk iets op het spel: de CJV was een uitgelezen plaats om als gereformeerde juristen met elkaar in debat te gaan over meer en minder omstreden maatschappelijke ontwikkelingen en de betekenis van de calvinistische beginselen daarvoor.¹⁷ Dat zorgt ook voor een bepaalde thematiek in deze periode: merendeels actuele maatschappelijke thema’s, die ofwel duidelijk raakten aan een christelijke levensovertuiging – lijkverbranding,¹⁸ huwelijk en echtscheiding,¹⁹ godslastering,²⁰ gewetensbezwaren,²¹ vrijheid van godsdienst²² – ofwel verband hielden met regering en overheid – politieke partijen,²³ een Europese Federatie,²⁴ de verzorgingsstaat²⁵ of überhaupt het idee van een christelijke staat²⁶ – en waarover wetgeving aanstaande was of rapporten waren verschenen – zoals de Wet op de Bedrijfsorganisatie (1950).²⁷

2.2 Van calvinistische naar christelijke beginselen

Waar het de preadviseurs bij deze thema’s vervolgens om ging, was het achterhalen van de gereformeerde beginselen, en die vervolgens uitwerken voor recht en maatschappij.²⁸ Het problematische van deze methode was en is dat bepaalde beginselen soms wel heel dicht tegen Bijbelse verordeningen of regels aanliggen – of althans hoe die Bijbelse verordeningen in de calvinistische traditie werden begrepen. In 1915 had Anema met vier anderen al aan Abraham Kuypers (1837-1920) het verwijt gemaakt dat Kuypers naar believen bepaalde regels tot beginselen verklaarde, met eeuwigheidswaarde, waar dan niet meer tegen ingegaan kon worden.²⁹ Bij de oprichting van de CJV kan er binnen de brede VU-gemeenschap gesproken worden van een meer traditionele, activistische richting, die bepaalde Bijbelteksten

17. De ledenlijst van 1959 telde 284 leden, waaronder de Minister van Volkshuisvesting, J. van Aartsen, vijf leden van de Tweede Kamer en vier leden van de Eerste Kamer. Zie Ledenlijst Calvinistische Juristen Vereniging November 1959.
18. P.S. Gerbrandy, *Lijkverbranding*, 1924.
19. A.C.G. van Proosdij, *Huwelijksrecht*, 1927; V.H. Rutgers, *Beginselen van Huwelijkswetgeving*, 1928; J. Verdam, *Het echtscheidingsvraagstuk*, 1940; H.J. Zweers, *Opmerkingen over verantwoordelijkheid naar christelijk beginsel in vermogensrechtelijke verhoudingen, speciaal in het huwelijk*, 1959.
20. J.W. Noteboom, *Overheid en Godslastering*, 1930.
21. L.W.G. Scholten, *Overheid en conscientiebezwaren*, 1931. Uitgebreid over dit preadvies B.P. Vermeulen in deze bundel.
22. A.M. Donner, *Het achtste hoofdstuk der Grondwet*, 1955.
23. J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Staat en Partijwezen*, 1935; J.J. de Jong, *Staat en Partij*, 1957.
24. J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Een Europese Federatie*, 1950. Zie over dit preadvies J.W. Sap in deze bundel.
25. W.P. Berghuis, *Rechtsstaat en Welvaartsstaat*, 1956. Mede over dit preadvies J. Gooijer in deze bundel.
26. A.M. Donner, *Enkele opmerkingen over den Christelijke Staat*, 1946.
27. J. van Aartsen, *Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie*, 1948.
28. Zie over deze methode voor het (straf)recht E.F. Stamhuis, *Protestantse Bijdragen Aan Het Nederlandse Strafrechtsdenken Sinds 1880*, Amsterdam: VU Uitgeverij 1988, p. 4-9; S. van Ruller, ‘Strijdbaar en omstreden. De hoogleraar D.P.D. Fabius’, in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 27-40, hier p. 30-31 en p. 34-38. Over het legalistische of positivistische element in deze benadering zeker onder Abraham Kuypers, zie Stamhuis 1988, p. 183-184. In zijn algemeenheid over calvinistische wetenschap en gereformeerde beginselen aan de VU A.Th. van Deursen, *Een hoeksteen in het verzuild bestel: de Vrije Universiteit 1880-2005*, Amsterdam: Bakker 2005, p. 62-66 en p. 91-93.
29. A. Anema, H. Bavinck, P.A. Diepenhorst, Th. Heemskerk & S. de Vries, *Leider en leiding in de Anti-Revolutionaire Partij*, Amsterdam, 1915. Zie ook J. de Bruijn, ‘In den beginne. Inleiding op de periode 1880-1940’, in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 13-26, hier p. 24; Soeteman 2015, p. 130-131.

als min of meer letterlijke aanwijzingen zag voor de inrichting van de samenleving, en dus ook tot een groot aantal, soms ook vrij specifieke beginselen kwam, en ook van een wat meer terughoudende richting, die onder meer de verschillen tussen de Bijbel en de Nederlandse samenleving benadrukte, en op zoek ging naar een beperkt aantal algemene, achterliggende beginselen die van belang waren voor de inrichting van de samenleving.³⁰ Een van de eerste lezingen, die van Pieter Sjoerds Gerbrandy (1885-1961) over *Lijkverbranding* (1924), houdt prachtig het midden tussen deze twee benaderingen: lijkverbranding wordt weliswaar als anti-christelijk beoordeeld, maar behoort uiteindelijk tot het geestelijk leven van mensen. Als het gaat om dat geestelijk leven, mag een overheid geen dwang uitoefenen: overheidsdwang is dan juist onchristelijk. Door scherp dit geestelijk leven te onderscheiden, kan de christelijke politiek zich concentreren op de grote vraagstukken.³¹ Gerbrandy houdt zich voorbeeldig aan de doelstelling van de CJV. Hij geeft een beginsel – geen dwang bij geestelijke zaken – en meteen een praktische uitwerking – crematie niet verbieden. En geeft gelijk de programmatische consequentie van zijn beginsel aan. De lezing van Herman Dooyeweerd (1894-1977) het jaar daarop – *Calvinisme en Natuurrecht* – is in vergelijking met die van Gerbrandy buitengewoon abstract en veel moeilijker navolgbaar.³²

Deze methodologische worsteling – is een Bijbelse regel een algemeen beginsel of slechts een verordening geldig voor het Bijbelse Israël? – is ook terug te zien in de preadviezen over huwelijk en echtscheiding uit 1927 van Antonius Cornelis Govert van Proosdij (1893-1967), advocaat en procureur, en uit 1928 van Rutgers, dan nog Tweede Kamerlid. Van Proosdij onderscheidde in *Huwelijksrecht* tussen het Bijbels Huwelijk en het burgerlijk huwelijk: de voorschriften voor het Bijbels Huwelijk waren niet een-op-een toe te passen op het burgerlijk huwelijk. Dit onderscheid tussen Bijbels Huwelijk en burgerlijk huwelijk stuitte op veel weerstand onder de leden, maar ook de onderliggende exegese van Bijbelteksten over de in wezen gelijke verhouding tussen man en vrouw en echtscheiding werd kritisch ontvangen. Proosdij achtte voor ons recht principieel meer echtscheidingsgronden toelaatbaar dan alleen hoererij. Daarbij merkte hij op dat ook de doodstraf onder het Mozaische recht een ruimere toepassing had dan bij ons.³³ Onder de leden was vrij algemeen verzet tegen deze ‘principieel afwijkende stellingen’.³⁴ Kennelijk mede naar aanleiding hiervan hield Rutgers het jaar daarop een preadvies, getiteld *Beginselen van Huwelijkswetgeving*. Volgens hem was het huwelijk een eenheid maar wel van twee personen; het gelijkstellen van die twee personen hield al een element van ontbinding in. Als eenheid was het huwelijk ook onontbindbaar.³⁵ Deze twee preadviezen bevatten ook verslagen van de bespreking, die een prachtig beeld geven van de soms scherpe discussies.

30. Zie Van Deursen 2005, p. 91-116.

31. P.S. Gerbrandy, *Lijkverbranding*, 1924, p. 15 en 20.

32. H. Dooyeweerd, *Calvinisme en Natuurrecht*, 1925. Over de onnavolgbaarheid van Dooyeweerd en de kritiek van onder meer Gerbrandy, zie H.E.S. Woldring, ‘H. Dooyeweerd en de wijsbegeerte der wetsidee’, in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 115-122. Recent over Dooyeweerd als christenjurist, B. Hengstmengel, ‘Herman Dooyeweerd’, in: W. Decock & J. Oosterhuis, *Great Christian Jurists in the Low Countries*, Cambridge: Cambridge University Press 2021, p. 338-358.

33. A.C.G. van Proosdij, *Huwelijksrecht*, 1927, stellingen 5, 14, 15, 29 en 30.

34. P. Borst & A. Schenkeveld, *Vijftig jaren Calvinistische Juristen Vereniging*, 1973, p. 12.

35. V.H. Rutgers, *Beginselen van Huwelijkswetgeving*, 1959, p. 5-6.

Het referaat van Proosdij uit 1927, en dan vooral zijn manier van Schriftuitleg, kan mede zo gevoelig hebben gelegen vanwege de kwestie rond de jong overleden VU-hoogleraar Willem Zevenbergen (1884-1925) van een paar jaar eerder, tussen 1924 en 1925. Zevenbergens standpunt over de doodstraf – de overheid had volgens hem niet de plicht om de doodstraf aan moordenaars op te leggen – week af van de gangbare neocalvinistische opvatting daarover, bijvoorbeeld van Dammes Paulus Dirk Fabius (1851-1931), VU-hoogleraar van het eerste uur. Maar ook Zevenbergens opvatting over de exegese van de Bijbel die ten grondslag lag aan zijn standpunt over de doodstraf werd hem zwaar aangerekend, met name door de oudste zoon van Abraham Kuypers, Herman Huber Kuypers (1864-1945).³⁶ Pas in 1938 hield Beumer een preadvies over ‘Strafrechtsvragen’, waarin trouw het gereformeerde standpunt over de doodstraf werd vertolkt. Beumer noemde weliswaar ook Zevenbergen, maar dan vanwege zijn opvattingen over de verbetering van de dader.³⁷

Het ontwikkelen en vooral praktisch toepassen van de gereformeerde beginselen blijkt niet eenvoudig. Het preadvies van Noteboom, over godslastering, geeft blijk van deze worsteling. Het tegengaan van godslastering wordt niet beschouwd als een algemeen beginsel, dat onverkort op de Nederlandse samenleving kan worden opgelegd. Dat is anders als die godslastering het beginsel van een geordende en vreedzame samenleving in gevaar brengt, dan moet godslastering wel strafbaar worden gesteld.³⁸ De vraag is of dat nog een specifiek gereformeerd grondbeginsel is. Volgens Hallebeek formuleert Noteboom hier vooral een algemeen christelijk beginsel.³⁹

In twee latere preadviezen uit deze periode, waarin opnieuw het huwelijk aan de orde wordt gesteld, van Jan Verdam (1883-1964), raadsheer bij het Hof Amsterdam, uit 1940, en Hendrik Jan Zweers, notaris te Den Haag, uit 1959, wordt opnieuw de bijzondere status van het huwelijk benadrukt en in verband gebracht met christelijke beginselen. Volgens Verdam hoefde het geen betoog dat:

‘ontbinding van het huwelijk op den enkelen grond dat partijen zulks wenschen, in strijd is met de Heilige Schrift; ze gaat uit van de gedachte, dat het huwelijk slechts een zaak is van de beide echtgenooten, die zij naar believen kunnen regelen en is in strijd met het wezen van het huwelijk.’⁴⁰

36. Zie Stamhuis 1988, p. 105-114; S. van Ruller, ‘W. Zevenbergen en de doodstraf’, in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 105-114.

37. E.J. Beumer, *Strafrechtsvragen*, 1938, p. 15 en p. 27-28.

38. J.W. Noteboom, *Overheid en Godslastering*, 1930.

39. Zie J.J. Hallebeek, het preadvies *Overheid en Godslastering* (1930) van J.W. Noteboom in deze bundel.

40. J. Verdam, *Het echtscheidingsvraagstuk*, 1940, p. 31. Uitgebreid over dit preadvies M. Antokolskaia in deze bundel.

En Zweers merkt op dat:

‘Wanneer echter door de wet het huwelijk niet meer als levenseenheid doch slechts als contract zou worden gezien, zou het christelijk beginsel ons nopen tot een ernstig protest.’⁴¹

De verwijzing van Zweers naar ‘het christelijk beginsel’ illustreert dat de verwijzingen naar beginselen algemener worden, het gaat niet langer om calvinistische of gereformeerde beginselen, maar om algemeen christelijke beginselen. Concrete consequenties voor regelgeving of de inrichting van de samenleving worden ook minder getrokken, het gaat bijvoorbeeld meer om hoe bepaalde ontwikkelingen vanuit christelijk oogpunt geduid moeten worden. Die aanpak is terug te zien in het betoog van Berghuis uit 1956, waarin hij een christelijke visie ontvouwt op de welvaartsstaat.⁴²

Sterker nog, ook in deze periode zijn er preadviezen die vooral technisch-juridisch van aard lijken, die in wezen niet meer lijken te doen dan het geldende recht uitleggen en dat in context zetten — ook al is dat op een voor de CJV interessant terrein. Ik volsta met het geven van twee voorbeelden tegen het eind van deze eerste periode. In de preadviezen van De Jong, *Staat en Partij* (1957)⁴³ en Verburg, *Enige aspecten van het vraagstuk ‘schadevergoeding bij rechtmatige overheidsdaad’* (1958)⁴⁴ wordt het geldende recht uitgelegd en in context geplaatst. Een mogelijk verband met gereformeerde of zelfs christelijke beginselen wordt in deze preadviezen niet gelegd; ook de ontwikkelingen rond politieke partijen en rechtmatige overheidsdaad worden niet in een christelijk perspectief geplaatst. Wat in het geval van politieke partijen makkelijk had gekund, bijvoorbeeld aan de hand van de wetskringen van Dooyeweerd. Deze preadviezen zijn door christenen geschreven, en dat lijkt dan gelijk ook het voornaamste onderscheidend criterium te zijn. Zelfs de thematiek komt overeen met die van bijvoorbeeld de Nederlandse Juristen Vereniging: in 1955 hadden W.G. Vegting en J. de Brauw al een preadvies uitgebracht over schadevergoeding bij rechtmatige overheidsdaad.⁴⁵

Deze schijnbaar eenvoudige methode — het als christen simpelweg uitleggen of beoefenen van het recht — wordt door Sjoerd Gerbrandy (1914-2018) beschreven en gepropageerd in zijn preadvies *Recht, Rede en Openbaring. Bijdrage tot de bezinning op het oekumenisch gesprek* uit 1953.⁴⁶ Gerbrandy vraagt zich af:

‘hoe gaat het geloof in in ons wetenschappelijk werk en hoe gebruiken wij de Openbaring daarbij? Wij willen deze vraag eerst negatief beantwoorden. Geen enkele uitspraak van de Heilige Schrift is geschikt voor rechtsweten-

-
41. H.J. Zweers, *Opmerkingen over verantwoordelijkheid naar christelijk beginsel in vermogensrechtelijke verhoudingen, speciaal in het huwelijk*, 1959, p. 42.
 42. W.P. Berghuis, *Rechtsstaat en Welvaartsstaat*, 1956.
 43. J.J. de Jong, *Staat en Partij*, 1957.
 44. Gerh. Verburg, *Enige aspecten van het vraagstuk ‘schadevergoeding bij rechtmatige overheidsdaad’*, 1958.
 45. W.G. Vegting & J.H. de Brauw, *In hoeverre en naar welke beginselen behoort schadeloosstelling te worden toegekend bij rechtmatige aantasting van rechten of belangen door de overheid? Zijn hieromtrent nadere wettelijke regelingen wenselijk?*, Zwolle: Tjeenk Willink 1955.
 46. Zie uitgebreid over dit preadvies T.J.J. van der Ploeg in deze bundel.

schappelijk gebruik. Het aanhalen van teksten om er juridische gevolgtrekkingen uit te maken is een werkwijze die zowel de zin van het recht als die van de Openbaring verduistert.⁴⁷

Maar de vraag wordt ook positief beantwoord:

‘Gezegd werd dat geloof de intuïtie voedt. (...) Hoe het in haar precies toe gaat, valt niet na te cijferen. Daarom valt de werking van het geloof in de wetenschappelijke arbeid ook niet nauwkeurig aan te geven. Wel is dit er van te zeggen: Het voortdurend levend contact met de Openbaring werkt vormend in op onze houding en instelling tegenover mensen en problemen.’⁴⁸

Deze intuïtieve methode staat voor Gerbrandy overigens wel in dienst om de Bijbelse praktijk voor het leven te begrijpen; en vanwege een seculariserende wereld is het volgens hem noodzakelijk om daarvoor een zo breed mogelijke, oecumenische samenwerking aan te gaan.⁴⁹ Gerbrandy was met dit oecumenisch program zijn tijd vooruit, in elk geval de tijd van de CJV. Want eerst zullen er twee decennia van zoeken naar nieuw elan volgen.

3 1960-1979: christenen over het recht

3.1 Thema's van buiten

Vanzelfsprekend is iedere periodisering enigszins arbitrair. Maar in de jaren zestig en zeventig vallen een aantal zaken op, zeker in vergelijking met de voorgaande ruim 35 jaar.

Allereerst is er de opvallende terugtrek van de politiek binnen de CJV in deze periode. Behalve door Johan Hendrik Grosheide (1930-2022), ARP-politicus en burgemeester van Rijswijk ten tijde van zijn preadvies, worden er geen preadviezen meer door pure politici gegeven. Ook het christelijk maatschappelijk middenveld is minder dan voorheen aanwezig,⁵⁰ net als de advocatuur, het notariaat en de rechterlijke macht. Deze plekken worden ingenomen door wetenschappers, voornamelijk van de VU, maar ook van andere instituten.⁵¹ Het merendeel van de preadviezen

47. S. Gerbrandy, *Recht, Rede en Openbaring. Bijdrage tot de bezinning op het oekumenisch gesprek*, 1953, p. 35.

48. Gerbrandy 1953, p. 36.

49. Gerbrandy 1953, p. 3. Deze aanpak heeft duidelijk trekken van de personalistische aanpak van Paul Scholten (1875-1946). Gerbrandy lijkt inderdaad meer affiniteit te hebben met de methode van Scholten dan met die van Dooyeweerd, hoewel beiden gebruikmaken van rechtsbeginselen, zie Gerbrandy 1953, p. 18-38. Over de filosofie van Scholten, zie recent T. Slootweg, 'Paul Scholten', in: W. Decock & J. Oosterhuis, *Great Christian Jurists in the Low Countries*, Cambridge: Cambridge University Press 2021, p. 284-300.

50. G.C. van Dam (1964), PC Werkgeversverbond; W.J.E. van den Bos (1964), oud-bestuurder CNV, docent VU; P. Achterhof (1966), Bouwpatroonsorganisatie.

51. Van de 23 preadviseurs in deze periode, zijn er maar liefst elf hoogleraar aan de VU: H. Bianchi (1960); A.M. Donner (1961); G.H.A. Schut (1965); H.J. Hommes (1967); P.H. Kooijmans (1968); G. Kuypers (1969); J. de Ruiter (1970); T.P. van der Kooy (1971); N.W. de Smit (1975); J.E. Doek, G.E. Mulder (1977); bovendien was W.J.E. van den Bos (1964) docent aan de VU. J.P. Verheul (1973) was verbonden aan het Asser Instituut, J.F. Rang (1974) was bijzonder hoogleraar in Leiden, terwijl A.J. Hoekema als hoogleraar verbonden was aan de Universiteit van Amsterdam.

komt nu vanuit de wetenschap, en dan vooral van de VU. Dat hangt weer samen met de veranderende positie van de VU. Tot aan de jaren zestig was de VU vooral het wetenschappelijke bolwerk van de gereformeerde zuil.⁵²

Door maatschappelijke ontwikkelingen zoals secularisatie en democratisering, wordt de VU vanaf de jaren zestig in toenemende mate een algemeen christelijke, deels vrijzinnige universiteit.⁵³ Waarvan het toenemend aantal hoogleraren – want daar waren er vanaf de jaren zestig ook simpelweg meer van dan in de eerste ruim 35 jaar van de CJV⁵⁴ – op zoek was naar de eigen positie ten opzichte van die veranderende maatschappij. De onderwerpen laten vooral grote maatschappelijke betrokkenheid zien. Er zitten veel typische jaren zestig en zeventig onderwerpen tussen: de rol van strafrecht in de samenleving,⁵⁵ democratisering,⁵⁶ economische machtsverhoudingen in Europa⁵⁷ en in de Nederlandse welvaartsstaat,⁵⁸ het milieu⁵⁹ en gezag.⁶⁰ In de eerste 35 jaar hadden veel titels een christelijke connotatie, ofwel door een verwijzing naar christendom of calvinisme⁶¹ ofwel door een thema dat direct van belang was voor het gereformeerde volksdeel.⁶² In de jaren zestig en zeventig zijn die verwijzingen verdwenen. Met enige overdrijving kan gesteld worden dat de thema's in de eerste 35 jaar werden gedictieerd door de agenda van de gereformeerde zuil: hoe zou de Nederlandse samenleving volgens calvinistische, christelijke beginselen moeten worden ingericht? In de jaren zestig en zeventig wordt de agenda van de CJV vooral beheerst door maatschappelijke ontwikkelingen.

52. Zie Van Deursen 2005, p. 135-153; J. de Bruijn, 'In den beginne. Inleiding op de periode 1880-1940', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 13-26; S. van Ruller, 'Stijfbaar en omstreden. De hoogleraar D.P.D. Fabius', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 27-40.
53. Zie uitgebreid Van Deursen 2005, p. 223-237 en p. 285-350. Zie daarnaast bijvoorbeeld E.J.H. Schrage, 'Niet bij wetenschap alleen. Over P.J. Verdam, I.A. Diepenhorst en W.F. de Gaay Fortman', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 215-236; Th.A. de Roos, 'De democratiseringsbeweging aan de faculteit rond 1970', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 237-246; A. Soeteman, 'Een nieuwe koers. Inleiding op de periode 1980-2010', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 293-306, hier p. 299-300.
54. Tussen 1880 en 1959 werden 23 hoogleraren aan de juridische faculteit benoemd; in de 20 jaar daarna, tussen 1960 en 1979 werden 25 hoogleraren benoemd, zie 'Bijlage 1 Chronologisch overzicht van hoogleraren', in: De Bruijn, Faber & Soeteman 2015, p. 431-435, hier p. 431-432.
55. H. Bianchi, *De strafrechter en de bescherming der samenleving*, 1960; L. Oranje, *De politieke verantwoordelijkheid voor het vervolgingsbeleid*, 1976; J.E. Doek & G.E. Mulder, *Kinderstrafrecht. Enige beschouwingen over de grondslagen en de toekomst van een strafrecht van bijzondere aard*, 1977.
56. A.M. Donner, *De plaats der Staten-Generaal in het hedendaagse staatsrecht*, 1961; G. Kuypers, *De verhouding van regering, staten-generaal en kiezer*, 1969.
57. Chr. Kooij, *E.E.G.-Kartelrecht in ontwikkeling*, 1963.
58. G.C. van Dam, *Werknemer, ondernemer en rechtsvorm*, 1964; W.J.E. van den Bos, *Medezeggenschap van de werknemers in de onderneming*, 1964; G.H.A. Schut, *Produkten-aansprakelijkheid*, 1965; T.P. van der Kooy, *Economische macht en verantwoordelijkheid*, 1971.
59. G.E. de Jongste, *Ruimtelijke ordening en het landelijk gebied*, 1972; J. van Baars, *Kan ons recht ons milieu aan?*, 1979.
60. J.H. Grosheide, *Wat draagt de gezagsdrager?*, 1975; N.W. de Smit, *Het dilemma van de 'witte macht'*, 1975; A.J. Hoekema, *Openbaar bestuur en burger, voorzover zij elkaar uitsluitende tegendelen zijn geworden*, 1975.
61. Zie H. Dooyeweerd, *Calvinisme en Natuurrecht*, 1925; A.M. Donner, *Enkele opmerkingen over den Christelijke Staat*, 1946; D. Schut, *Calvinistische beginselen en burgerlijk procesrecht*, 1952; S. Gerbrandy, *Recht, Rede en Openbaring*, 1953; H.J. Zweers, *Opmerkingen over verantwoordelijkheid naar christelijk beginsel in vermogensrechtelijke verhoudingen, speciaal in het huwelijk*, 1959.
62. A. Anema, *Antirevolutionaire beginselen en internationale verhoudingen*, 1926; A.C.G. van Proosdij, *Huwelijksrecht*, 1927; V.H. Rutgers, *Beginselen van Huwelijkswetgeving*, 1928; J.W. Noteboom, *Overheid en Godslastering*, 1930; L.W.G. Scholten, *Overheid en conscientiebezwaren*, 1931; J. Verdam, *Het echtscheidingsvraagstuk*, 1940.